
IDA-VIRUMAA PASSIOON EHK KORDUMA KIPPUVAD MURED

Aimar Altosaar

1980. aastate teisel poolel oli Nõukogude impeerium nõrgenemas ja Eestis hakati tõsiselt mõtlema okupatsiooni lõpetamise peale ning seejärel ka tegutsema. Kui kõikjal suuremates keskustes lehvivad juba rahvuslipud ning eestlaste vabaduspüüd muutus nähtavaks, siis Ida-Viru maakond, tollel ajal Kohtla-Järve rajoon, näis mujalt riigist vaadatuna sellest protsessist justkui väljas olevat.

Moskva võimuesindajate ja kohalike kolonistide ladviku arvates võis Ida-Virumaa juba ollagi päriselt koloniseeritud ja “vene maailma” osa, sest rahvastiku etniline ja päritolupõhine koosseis andis neile selleks lootust. Rahvastikustatistika järgi oli 4/5 maakonnaelanikest venelased (siin ja edaspidi tähenduses “kõik venekeelsed”), võõrpäritolu inimesed, kelle jaoks Virumaa olla lihtsalt üks järjekordne sotsialistlik löökehitis, “Kuzbass, Donbass või BAM”, kus rasket raha teenida, et siis võib-olla kuhugi suure kodumaa avarustesse edasi liikuda. Ida-Virumaa “kompartei- ja valitsustegelased” olidki palju enesekindlamad kui nende seltsimehed Tallinnas või mujal Eestis. Siin ajasid nad oma poliitikat edasi, sest tundsid seljataga impeeriumi tuge, mida nad ise esindasidki.

Selle tõttu on Ida-Virumaal iga eestimeelse rühmituse esiletõus, eestlastest eestvedajate ja kaasalööjate panus ning meele-

**Ettekanne 1. novembril 2025. aastal Jõhvi Keskraamatukogus
ajakirja Akadeemia Virumaa erinumbri esitlusel.**

kindlus eriti hinnatavad, sest nad tegutsesid kuni 1991. aasta sügiseni vaenulikus keskkonnas, mis sai jõudu ida poolt. Vallo Reimaa iseloomustas uut ärkamisaega Ida-Virumaal järgmiselt: kui mujal Eesti linnades, ka Tallinnas, liikus enamik rahvast vabane-mise poole ning selle vastu liikujad jäid selgelt eestimeelsetele alla, siis Ida-Virumaal oli vastupidi — linna valitsevad impee-riumimeelsed aktiveerusid ning mõne aastaga eestlaste vastuseis nendega aina teravnes. Venestunud linnade juhid muutusid avalikult vaenulikuks kõige eestiliku suhtes.¹

Eestis laiemalt oli Nõukogude ajal kujunenud arvamus Ida-Virumaast kui lootusetult venestunud piirkonnast, kus domineerisid põlevkivikarjäärid ja kaevandused aherainemägedega ning hiiglaslike tossavate korstnatega elektrijaamad. Nii mõnigi ütles, et see piirkond ongi juba Venemaale kaotatud ning Eestil pole lootust seda tagasi saada. See oli muidugi äärmiselt vale arusaam, sest nagu hilisem aeg on näidanud, on eestlased olnud selles maa-konnas eriti aktiivsed rahvuslike huvide eest seisma ja võimelised elu ise korraldama, samas kui migrantrahval on need võimed vähem arenenud.

Kaalukas osa rahva liitmisel ja poliitilise tahte väljendamisel oli Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vaimulikel, kes Jõhvi Mihkli koguduse õpetaja Peeter Kalduri sõnul tulid ka juba 1986. aastal kokku, et arutada, kuidas rahvuslike väärtuste eest maakonnas seista.² Kohalikest vaimulikest sai Avo Kiirest 1992. aastal riigikogu liige.

Ida-Virumaad tajusid interliikumise tegelased ehk tänapäevalselt öeldes “vene maailma” eest võitlejad oma kindla baasina, kus oli võimalik Eesti iseseisvusliikumist pidurdada või vähemalt Eestist üks tükk ära lõigata. Viimaseks jäänud Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste järel 1990. aastal moodustas valitsuse rahvarinde juht Edgar Savisaar, kes oli tol ajal venelaste silmis eestlas-konna üks liidreid, ning eestlaste suur eesmärk hakkas siis juba venelastele selgeks saama — eraldumine Nõukogude Liidust.

¹Telefonivestlusest Vallo Reimaaga 2025. aasta augustis.

²Telefonivestlusest Peeter Kalduriga 2025. aasta augustis.

15. mail 1990. aastal korraldasid venemeelsed tegelased Toompeal mäsu, mille käigus üritati üle võtta loss, kus ülemnõukogu pidas istungit. See rünnak tõrjuti tagasi, kuid kümme päeva hiljem oli ründajate ninamees Mihhail Lõssenko aktsiooni korraldamas juba Kohtla-Järve linnavalitsuse ümber. Ajakirjanik Erik Gamzejev kirjutas 26. mail 2020. aastal ajalehes *Põhjarannik*, et see nägi pealtnägijate sõnul hirmutav välja, kui Mihhail Lõssenko punaste käiselintidega töölissalklased olid sisse piiranud linnavalitsuse hoone, milles sõelusid Pihkvast kohale tellitud dessantväelased, ja “213 nõukogudemeelset tegelast üritasid Kohtla-Järvel [---] moodustada Eesti alternatiivseid võimuorganeid, mis hoiaks ära Eesti taasiseseisvumise”.³

Impeeriumimeelsed saadikud korraldasid siis Kohtla-Järvel “Nõukogude föderatsiooni ühtsust pooldavate Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute I kongressi”. Töölismalevlased ei lasknud üritusele ligi isegi Edgar Savisaare valitsuse ehitusministrit Gennadi Golubkovi. Kongress jõudis järeldusele, et ülemnõukogu on pannud riikliku sõltumatuse poole püüeldes toime riigipöörde ja poliitiline pinge on Eestis viidud kodusõja piirini. Samal ajal toimus linnavalitsuse ümber stiihiline rahvakoosolek, kus lehvisid nii punased kui ka ka sinimustvalged lipud. Sõnasõda oli kirklik, kuid füüsilise vägivalda ohtu siiski polnud, nagu on osavõtjad kinnitanud.⁴

Raivo Vare, riigiminister aastail 1990–1992, on öelnud, et mure oli siis suur, sest mitmel pool NSV Liidus olid impeeriumimeelsed juba loomas oma kontrolli all enklaave. Vare sõnul ei tahtnud nad põhimõtteliselt alluda Eesti valitsusele ning löid Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve kolmikliidu.⁵

³Vt Erik Gamzejev, “Kuidas Kohtla-Järvel püüti Eestis alternatiivset võimu luua”. — *Põhjarannik*, nr 59, 26. V 2020, lk 10, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2020/05/26/16.1.

⁴Vt Jaak Eelmets, “Intersabat 1990 05 26”, www.youtube.com/watch?v=VS9mLlujbrc&t=2269s.

⁵Erik Gamzejev, “Pingeline 1991. aasta juuli: “Kui saaks, siis annaks teile tina””. — *Põhjarannik*, nr 80, 17. VII 2021, lk 5, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/07/17/9.2.

Meie piirivalve tegevus oli pinnuks silmas algusest peale, kui see 1990. aastal loodi, kuid 1991. aasta juulis teravnes olukord, kui töölismalevlastel takistasid Eesti tolli tööd majanduspiiril ning piiripunkt suruti Narvast välja Peeterristile. Piirivalvele toetuse pakkimiseks lendasid ükskord sinna helikopteriga kohale peaminister Edgar Savisaar, piirikaitse ülem Andrus Öövel, siseminister Olev Laanjärv, politseijuht Jüri Nurme ja riigiminister Raivo Vare. Pinge küll lahenes, kuid Narva viidi piiripunkt tagasi alles pärast putši augusti lõpus.

Viimase ülemnõukogu valimised olid küll põhimõtteliselt vabad nii kandidaatide ülesseadmisel kui hääletamisel, kuid sellest võtsid osa ka okupatsiooniar mee sõjaväelased ning valimisõigus oli ka siinsel migrantrahvastikul. Selle tulemusena olid ülemnõukogu liikmeks nii punaarmee lased kui ka Interrinde taustaga tege lased, kes tulid enamasti Ida-Virumaalt. Ajaleht *Põhjarannik* tegi nende ühe juhtfiguuri Nikolai Zahharoviga 2021. aastal intervjuu. Riigikogu liikme täis pensioni saav endine Kohtla-Järve juhtkommu nist ei pidanud end Eesti iseseisvuse vastaseks, kuid arvas en diselt, et küllap nõuandjad läänest soovitasid eestlastel sidemed Venemaaga katki rebida.⁶ Tegelikult oli ta ise üks jäigemaid vas taseid, kes esindas paraku Ida-Viru venelaste hulgas üsna laialt levinud impeeriumimeelset ilmavaadet. Ajakirjanik Koit Raud ta heti kommunistliku partei linnakomitee soovil isegi Kohtla-Järve linnast välja saata, kuid see ei õnnestunud, ajad juba muutusid.⁷ Ida-Virust olid veel ülemnõukogu saadikuiks Vladimir Kuznetsov, Anatoli Novohatski, Pavel Grigorjev, Viktor Andrejev, Vitali Menšikov ja Nikolai Zolin.

Pika ajalooga Jõhvi oli segaste piiridega Kohtla-Järve konglo meraadi osana jäänud ilma isegi linnaosa staatusest. Jõhvi isa maalaste võitlus iseseisva linna staatuse saamise eest meenutab

⁶Vt Erik Gamzejev, “Miljonid iseseisva Eesti vastastele”. — *Põhjarannik*, nr 124, 26. X 2019, lk 7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2019/10/26/14.2.

⁷Vt “Zahharovi võim tahtis Koit Raua koos perega Kohtla-Järvelt välja saata”. — *Põhjarannik*, nr 124, 26. X 2019, lk 7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2019/10/26/14.2.

mikrotasandil Eesti võitlust iseseisvuse eest NSVList. Ajaleht *Põhjarannik* korraldas 2021. aasta suvel vestlusringi nendega, kes seda protsessi eest vedasid.⁸ Kolmekümne aasta eest toimunud sündmusi meenutasid Rein Aidma, Ago Gaškov, Avo Kiir, Kaido Kooga ja Vallo Reimaa. Kauaegne koolidirektor ja Jõhvi volikogu esimees Reimaa ütles:

1990ndate alguses oli Jõhvi kandi inimestel tekkinud selge tunnetus, et tahaks sellest Kohtla-Järve jamast välja pääseda. Laulev revolutsioon oli juba mitu aastat varem ära olnud. Ülejäänud Eesti oli juba mentaalselt nagu vaba. Kohtla-Järve liikus aga vastupidises suunas ja muutus aina tugevamini interrinde keskuseks.

Advokaat Kaido Kooga:

Mulle tundus ka, et Kohtla-Järve linnavõim on puhas intrite pesa, ja see mind ei rahuldanud. Eks ajalugu andis ka selleks oma panuse, sest Jõhvi linn oli olnud pikka aega omaette omavalitsus ja miks siis seda mitte taastada?

Vaimulik Avo Kiir:

1991. aasta kevadel oli kindel suund Eesti riigi taastamine. Kõik, mis sellele kaasa aitas, oli oluline. Olgu see näiteks kaitseliidu või teiste omaaegsete Eesti riigi organite taastamine. Jõhvi linn oli Eesti Vabariigi ajal iseseisev linn. See oli ka üks põhjus Jõhvi iseseisvuse taastamiseks.

Ajakirjanik Ago Gaškov:

Vahe Kohtla-Järve ja Jõhvi vahel oli ikkagi päris tuntav. Oli näha, et kokku need asumid ei sobi. Jõhvi ajalugu loomulikult mõjutas seda. 1991. aastal möödus ka 750 aastat Taani hindamisraamatu kirjetest, kus Eesti külasid esimest korda mainiti. See tõukas samuti tagant.

Rein Aidma, kes oli 1991. aastal Iisaku kooli direktor ning hiljem Ida-Virumaa maavanem ja riigikogu liige, meenutas, et Jõhvis asus tol ajal Interrinde raadiojaama Nadežda kõrge mast:

⁸Vt Erik Gamzejev, "Kuidas Jõhvi vabaks sai?". — *Põhjarannik*, nr 83, 24. VII 2021, lk 6–7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/07/24/8.3.

Eks see püstitati siia Kohtla-Järve linnavõimu soosimisel. Maa-valitsus püüdis tollal ka Kohtla-Järve saadikute linnanõukogu istungile oma sõnumeid viia, aga sealt tuldi tagurpidi tagasi.

Vallo Reimaa:

Pidime arvestama reaalsust, et Kohtla-Järvega kokku leppimine oli üsna lootusetu. Seal läksime oma sooviga nagu vastu müüri.

Seepärast oli esimene eesmärk, et kõigepealt saaks Jõhvi omavalitsusliku staatusega linnaks Kohtla-Järve koosseisus. Seejärel tuli loota, et tekib võimalus teha järgmine samm. Jõhvi polnud tollal ju isegi mitte eraldi linnaosa, ta oli ühine üksus koos Ahtmega. Teda polnudki nagu olemas, erinevalt näiteks Oru linnaosast!

Ta mäletas, kuidas käis koos Jõhvi taastava kogu aktivistide Kaido Kooga, Heldur Valdmanni ja Tiit Haljandiga Kohtla-Järve tollase linnaapea Valeri Korbi juures. “Mulle ongi sellest kohtumisest meelde jäänud meelethu vaenulikkus, tundsime täiega, kuivõrd ebasoovitavad me seal kabinetis olime,” mainis Reimaa.

Kaido Kooga:

Mäletan, et Korbil olid sel kohtumisel mingid paberid ees ja ta rääkis tõesti nagu NSV Liidu juhid: kui nemad ütlesid, et Eesti iseseisvus ei ole võimalik, siis Korb ütles, et Jõhvi iseseisvus ei ole võimalik.

Polnud eriti ka seda lootust, et Eesti riigivõim hakkab sõdima Kohtla-Järvega ja eraldab Jõhvi Kohtla-Järvest. Nenditi, et ta ei saanud Kohtla-Järvega niigi hakkama. Aga läks nii, et augustiputši läbikukkumine ja Eesti vabaks kuulutamine andsid Eesti võimudele võimaluse kuulutada Jõhvi kohe täiesti iseseisvaks. 27. augustil 1991. aastal saigi Jõhvi taas Eesti Vabariigi Ülemnõukogu presiidiumi otsusega iseseisvaks.

EESTI VABARIIGI VALITSUS SEKKUB

Kuna Ida-Virumaa kohaliku võimu tegelased olid 1991. aasta augustiputši aktiivsed toetajad ning nende vaenulikkus eestlaste iseseisvusliikumise ja ühiskonna demokratiseerimise suhtes oli tuntud, tuli maakonnas kohe pärast iseseisvumise taastamise

väljakuulutamist midagi ette võtta. Valitsuse istungil 23. augustil 1991. aastal otsustati saata Ida-Virumaale laiade volitustega eriesindaja. Selleks kinnitati transpordiminister Tiit Vähi. Hiljem on meenutatud, et Vähi valiti seetõttu, et ta oli tol päeval välislähetuses ega saanud esitada vastuväiteid.⁹ Arvestades tema kiiret ja tõhusat tegutsemist ohtlikuks peetud maakonnas võiks aga öelda, et paremat varianti poleks olnudki võimalik leida.

Vähi lähikonnas nimetati teda kuberneriks ning võib arvata, et ka idavirulased võisid energilist ja otsusejulgusega tuntuks saanud ministrit just nii nimetada. Segadust oli Ida-Virumaal muidugi palju. Mitmed aktiivsed putši toetajad pagesid kiiresti Venemaale, teised püüdsid hoida madalat profiili või hakata tegema Eesti võimudega koostööd, kuid usaldada ei saanud neist kedagi. Üks oli selge — maakonna suurimates linnades tuli korraldada erakorralised valimised, sest mitmete reaktsiooniliste tegelaste lahkumise järel tuli kohalik võim sisuliselt taas luua. Seni kehtestas Tiit Vähi talle antud volituste piires ajutise võimu, leides linnapeade kohusetäitjateks uued inimesed.

23. augustil 1991. aastal võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu otsuse Eesti Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindaja kohata Kirde-Eestis, mis algas nii:

1. Kinnitada Kirde-Eesti piirkonnas korra ja stabiilsuse tagamiseks kuni Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linnavalikogu uue koosseisu esimese istungjärguni Eesti Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindaja (edaspidi eriesindaja), Eesti Vabariigi transpordi- ja sideminister Tiit Vähi järgmisi volitusi: [---].¹⁰

Valitsuse eriesindaja Tiit Vähi asus kohe tegutsema: sõitis Ida-Virumaale, kohtus linnavalitsuste liikmete ja suurte ettevõtete juhtidega. Ta sai endale abiliseks Peeter Jakovlevi, kes oli ise maakonnast pärit ja tundis inimesi. Nende asemele, kes olid putšis

⁹Vt Erik Gamzejev, “Tiit Vähi: ma ei tulnud eriesindajana Kirde-Eestisse kaklema, vaid ellujäämiskursustel väljapääsu otsima”. — *Põhjarannik*, nr 94, 19. VIII 2021, lk 9, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/08/19/12.4.

¹⁰Vt Riigi Teataja 1991, 29, 339, www.riigiteataja.ee/akt/13071694.

osalenud ja seejärel üle riigipiiri putkanud, samuti teiste Eesti iseseisvuse tuntud vastaste asemele leidis Vähi kiiresti uued inimesed nii maakonnast kui ka mujalt Eestist. Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel kuulutas peatselt välja ka erakorralised kohalikud valimised, et Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve saaksid õiguspäraseid võimuorganeid.

Ühte visiiti valitsuse eriesindajana Narva kirjeldas Tiit Vähi Erik Gamzejevile antud intervjuus hiljem nii:

Mäletan, et kui olin eriesindajana esimesi kordi Narvas ja parajasti linnapea Vladimir Mižui kabinetis, siis kogunes Peetri platsile rahvas, kes nõudis, et Tiit Vähi tuleks välja nendega rääkima. Mižui ja mitmed muud tegelased ütlesid, et mitte mingil juhul ei tohi välja minna. Ütlesin, et tänan väga hoolitsuse eest, aga ma lähen välja.

Sain aru, et rahvas oli hirmul oma töö, elamise ja laste pärast. Nad tahtsid teada, kuidas elu edasi läheb. Ega ma ka teadnud, kuidas edasi läheb. Aga lubasin, et kedagi ei saadeta Eesti riigist välja ja proovime teha ka nii, et töökohad, nii palju kui võimalik, jääksid alles. Aga tuleb arvestada, et olukord on keeruline ja peame koos otsustama, kuidas sellest välja tuleme. Keegi ei rebinud mul pintsaku küljest nõöpe ära. Sain aru, et nad näevad minus stabiilsuse garanti ja aitajat, aga mitte vaenlast.¹¹

20. oktoobriks määratud valimisteni allusid linnade juhid valitsuse eriesindaja korraldustele. Kohe võeti ette ka Nõukogude ajal kunstlikult moodustatud tööstuslinnastu Kohtla-Järve laiali jagamine Eestile sobivama suurusega linnadeks. Oluline oli Jõhvi linnaõiguste taastamine ning maakonnakeskuseks kuulutamine.

Valimiste järel muutus linnade juhtide koosseis, kuid mitte nii palju, kui eestlased ootasid. Nii mõnedki putši toetajad, kes pagesid Eestist, toibusid kiiresti ning naasid valimisteks Eestisse, mistõttu Narvas muutsid valimised olukorda linna juhtimises kõige vähem. Kuna valijaskond ei olnud selleks ajaks meie seaduste

¹¹Vt Erik Gamzejev, "Tiit Vähi: ma ei tulnud eriesindajana Kirde-Eestisse kaklema, vaid ellujäämiskursustel väljapääsu otsima". — *Põhjarannik*, nr 94, 19. VIII 2021, lk 9, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/08/19/12.4.

alusel kindlaks määratud ehk valisid kõik, kes olid Nõukogude ajal linnadesse elama tulnud, said uuesti ametisse volikogu esimees Vladimir Tšuihin ja linnapea Vladimir Mišui. Ain Kalmaru, kellest sai uus Kohtla-Järve linnapea, pälvis eestimeelsetelt kriitikat, et ta võttis asetäitjaks Valeri Korbi, kes oli olnud selgelt iseseisvuse vastastel positsioonidel. Keemiainsenerist Kalmaru oli linnapea ametis aga tõhus ja suutis venemeelsuse kantsiks peetud “kaevurite linna” juhtimist muuta ja kehtestas asjaajamiseks eesti keele.

Lühikese ajaga muudeti Ida-Virumaa poliitiline võim Eesti sõbralikuks ning linnavalitsused hakkasid toimima linnavalitsustele, mitte vastutöötamise staapidenä.

NARVA KOMISJON JA INFO KOGUMINE

Uus ajajärk jõudis kätte 1992. aasta aprillis, kui Tiit Vähist oli saanud peaminister ning valitsusel polnudki enam eriesindajat ega muud institutsiooni, kes maakonnaga otseselt tegeleks. Probleemid aga ei jäänud kerkimata ning aprilli alul ähvardasid ametiühingud streikidega elektrijaamades ja põlevkivikaevandustes.

Olin aprilli algusest võetud tööle valitsusnõunikuks. Juba ühel esimestest tööpäevadest tuli mul sõita Ida-Virumaale, et kohtuda streikima valmistuvate kaevurite ja energeetikutega. Peaministri nõunik ja lähim abiline Peeter Jakovlev oli Ida-Virumaalt pärit, oli juba eelmisel sügisel vahendanud Vähile vajalikke kontakte ja olukorra hinnanguid ning nüüd aitas ta mindki rea peale. Käisin kohal ja kuulasin nad ära, streigihimu oli neil aga raugenud. Andsin info peaministri büroole edasi, kuid seejärel hakkas selliseid sõite Ida-Virumaale sagedamini ette tulema. Sain tuttavaks sealsete omavalitsuste juhtide ja volikogude liikmetega, kes püüdsid hoida olukorda kontrolli all. Ida-Virumaaga korrapärasemaks tegelemiseks otsustas valitsus luua valitsuskomisjoni.

31. juulil 1992. aastal võttis Vabariigi Valitsus vastu määruse valitsuse Narva komisjoni moodustamise kohta.¹² Kuna pärast

¹²Vt Riigi Tetaja 1992, 38, 496, www.riigiteataja.ee/akt/13082515.

mitmekuulist info kogumist ja suhete arendamist olin valmis selle tegevust nõustama ja koordineerima, kinnitati mind selle sekretäriks. Komisjon moodustati “Narvas kujunenud olukorra analüüsimiseks ja seal põhiseadusliku korra tagamiseks ning linna sotsiaalse ja majandusliku seisundi stabiliseerimiseks”. Komisjoni esimeheks määrati transpordi- ja sideminister Enn Sarap, liikmeteks tööstus- ja energeetikaministri asetäitja Arvi Hamburg, peaministri abi ja sekretariaadi juhataja Peeter Jakovlev, tööstus- ja energeetikaministri asetäitja Koit Kaaristu, siseministri esimene asetäitja Jüri Kaljuvee, ehitusministri asetäitja Aadu Kana, aseprokurör Jüri Kasesalu, kergetööstus- ja kaubanduskontserni Estar peadirektor Jüri Kraft, Tallinna Merekaubasadama peadirektor Peeter Palu, justiitsministeeriumi peaspetsialist Endel Rannus ja kaubandusministri asetäitja Eiki Zernask.

Komisjoni esimehel oli muu hulgas õigus kaasata komisjoni töösse teisi ministreid, riiklike ametite peadirektoreid jt ning lõpuks tagada “Narva elanike tõene informeerimine Eesti Vabariigi Valitsuse poliitikast ja Eesti ees seisvate probleemide lahendamisest”.

Valitsuskomisjoni töösse kaasati Eesti Väike- ja Keskmiste Ettevõtjate Assotsiatsiooni president Riivo Sinijärv. Tema ülesanne oli suhelda Ida-Viru suurte riigiettevõtete juhtidega.

Komisjoni sekretärina tuli minul hoida komisjoni liikmeid ja peaministrit kursis probleemide ja meeleoludega Narvas. Sain enda käsutusse linnapea oma vastas olnud kabineti, kus enne oli tegutsenud abilinnapea. Viibisin Narva kabinetis korrapäraselt ühel-kahel päeval nädalas, lasin levitada infot, et linnavalitsuses on võimalik rääkida valitsuse esindajaga, ning nii sain vestelda paljude narvalastega. Kõik ei julgenud sinna tulla, sest koht oli ikkagi linnapea silma all, kuid Narvas oli võimalik leida ka muid paiku, kus suhelda.

Komisjoni sekretäri ülesanne oli valmistada ette valitsusliikmete visiite Narva. Peaminister Tiit Vähi tegi oma ühe viimastest visiitidest just sinna. Sellest käigust tasub esile tõsta kohtumist Kreenholmi Manufaktuuri direktori Oleg Klušiniga, kus Tiit Vähi kinnitas, et kaubavahetusele Venemaaga ei saa lootma jääda,

sest äsja oli Venemaa Eestile kehtestanud topelttollid. Vähi sõnul kiirendas see veelgi kogu meie majanduse pöördumist läände. Juba 1992. aasta lõpul oli Venemaa osa Eesti ekspordis langenud 10% ligi. Kõige valusamalt lõi see muutus aga Ida-Virumaa ettevõtteid.

Narva valitsuskomisjon ei tegutsenud küll kaua, sest juba oktoobris toimus valitsuse vahetus, kuid enne riigikogu valimisi oli minul võimalik kohtuda paljude inimestega ja koguda infot, et edasi tegutseda.

Väljavõtteid Narva komisjoni tegevuse 1992. aasta septembri aruandest

Komisjoni esimesel istungil 3. augustil 1992. aastal arutati olukorda Narva linnas ja otsustati tähelepanu suunata peamiselt Narva suurettevõtete tegevuse parandamisele, et ära hoida ulatuslikku tööpuudust. 4. septembril tutvus komisjon peaminister Tiit Vähi juhtimisel Narvas olukorraga kohapeal. Peaminister sõnastas kolm probleemide ringi, mis tema sõnul olid tinginud komisjoni moodustamise: 1) kuritegevuse järsk suurenemine Narvas, mis oli suur isegi üle-eestilise kõrge fooni taustal; 2) ettevõtete ja vastavalt neis töötavate inimeste saatus; 3) Narva kui piirilinna staatusega seotud eriprobleemid — piirikaitse, toll, salakaubavedu ja rahvusvaheline kuritegevus. Kõige halvema mulje jättis peaministrile ja komisjonile aga tolliameti töö Narvas, samuti piiripunkti üldine väljanägemine. Ametkonnad reageerisid kiiresti ning veel sama komisjoni tegevuse ajal algasid ettevalmistused piirirajatise ehitamiseks.

Suurtest ettevõtetest oli kõige kriitilisemaks kujunenud Baltijetsi olukord. Komisjon tegi Riivo Sinijärvele ülesandeks tutvuda olukorraga Baltijetsis ning leida koos tehase juhtkonnaga lahendus. Sinijärve info järgi võeti tema tegevuse tulemusena 15. septembriks kõik administratiivsele puhkusele saadetud Baltijetsi töötajad uuesti tööle. Tehase ametiühingujuhid aga, kes võtsid otse ühendust valitsuskomisjoniga, kandsid ette, et tegelikult jätkus töötajate vallandamine ja tehase varade salajane müük. Peale tehase viimise majanduslikku kaosesse süüdistasid mitmed tehast

tundvad eksperdid direktor Valeri Tšetvergovit poliitiliste pingete üleskrüvimises. Oodati uue peadirektori määramist, kuid Narva valitsuskomisjoni ajal seda ei juhtunud. Komisjonis arutati korduvalt ka teiste suurettevõtete tööd, neid ka kohapeal külastades. Need olid Narva Kroomnaha Tehas (NAKRO), Kreenholmi Manufaktuur, Ehitusmaterjalide Tehas, elektriijaamad. Nende olukorda ei peetud nii kehvaks, et valitsus oleks pidanud midagi kiiresti ette võtma.

Väga palju abi oli tol ajal Ida-Virumaal tegutsenud mitteametlike “härrasmeeste klubide” tegevusest, neist tuntuim ja ilmselt mõjukaim on olnud 1992. aasta märtsis asutatud Karru Klubi, kuhu kuuluvad paljud endised ja ametis olevad piirkonna ettevõtete ja asutuste juhid, kogukonna- ja arvamusiidrid. Selles osalevad ka endised maavanemad Ain Kiviorg, Rein Aidma, Leo Raidma ja Riho Breivel. Mõttekojana tegutsedes hakkasid nad kohe pakkuma ideid, kuidas Ida-Virumaa majandust ja riigi julgeoleku olukorda parandada. Erik Gamzejev on kirjutanud:

1992. aasta kevadsuvel [valitsusele] teele läinud kirjas tehti muu hulgas ettepanek paigutada moodustatavast Eesti Vabariigi regulaarmees üs kolmandik Kirde-Eestisse. Samas peeti vajalikuks luua Ida-Virumaale sõjakool. Nii võib mõningate mööndustega pida just Karru klubi sisekaitseakadeemia Ida-Virumaale rajamise plaani algatajaks.¹³

IDA-VIRU KOMISJON JA OLUKORRA STABILISEERIMINE

21. oktoobril 1992. aastal ametisse astunud Mart Laari valitsus pidas Ida-Viru suunda nii oluliseks, et eelmise peaministri meeskonnast jäeti mind Narva komisjoni sekretärina valitsusnõunikuna ametisse. Juba mõne päeva pärast sain ülesande korraldada uue peaministri visiit Narva, mis oligi tema esimene väljapoole Tallinna suundunud ametlik tööreis.

¹³Vt Erik Gamzejev, “Klubi, kus kõik on olnud presidendid”. — *Põhjarannik*, nr 104, 3. VI 2017, lk 10, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2017/06/03/15.1.

Valitsuse korraldusega 4. novembrist 1992 moodustati “Ida-Virumaal tekkinud keerukate majandus- ja sotsiaalsete probleemide lahendamisele kaasaaitamiseks Vabariigi Valitsuse Ida-Virumaa probleemidega tegelev komisjon” ja kinnitati selle koosseis.¹⁴ Komisjoni ülesandeks oli abistada kohalikke omavalitsusi, aidata kaas ettevõtluse arendamiseks tingimuste loomisele, luua riigikantselei esindaja koost Ida-Virumaale ning toetudes riigiettevõttele Viru Infokeskus, aidata kaasa maakonnas tõese info levikule riigikogu ja valitsuse tegevuse kohta.

Valitsuskomisjoni esimeheks määrati keskkonnaminister Andres Tarand, liikmeteks sotsiaalminister Marju Lauristin, minister Arvo Niitenberg ja siseminister Lagle Parek ning komisjoni töös paluti osaleda riigikogu liiget Riivo Sinijärve ja Eesti Panga osakonnajuhatajat Margus Tilgat. Komisjoni sekretäriks määrati valitsusnõunikuna mind.

Eelmisest tööperioodist oli minu töölauale kogunenud suur hulk materjale Ida-Viru omavalitsuste ja suurettevõtete tegevuse kohta, kelle juhtidest enamikuga olin ka ise kohtunud. Selle andmebaasi põhjal ei olnud keeruline koostada ministrite ega teiste kõrgete tegelaste Ida-Viru visiitide kavu. 11. novembril toimunud visiidist on Mart Laar andnud ülevaate oma mälestusteraamatus *Pööre*:

Kui ma olin kohale jõudnud, võttis volikogu ees Peetri platsil mind vastu mitmetuhandeline rahvamass. Enamikus naistevägi olid kodust potid-pannid kaasa võtnud ja tegid nendega kõrvulukustavat lärmi, nõudes tööd ja leiba. Seda nähes kohkus turvameeste ülem Jaan Toots ära ja tegi ettepaneku inimhulgast mööda sõita ja tagauksest vaikselt volikogu majja sisse hiilida. Sain aru, et käes on otsustav hetk ja et paari minuti pärast saab selgeks, kas Eesti Vabariigil on Narvas mingit autoriteeti või mitte. [...] Lasin auto rahvamassi juures kinni pidada ja astusin otse rahva sekka. Ei saa salata, algul oli ikka hirmus küll. Eesti Vabariigi peaminister ei saanud aga ka tagauksest volikokku sisse hiilida. [...] Läksin ja rääkisin inimestega. Sellist asja ei olnud siin varem nähtud. Peaminister, kes julgeb otse nende juurde tulla ja otse inimestega rääkida. Inimesed hakkasid ise mulle teed tegema. Tagantpoolt

¹⁴Vt Riigi Teataja 1992, 48, 605, www.riigiteataja.ee/akt/24356.

karjuti, et ärge kolistage oma pannidega, me ei kuule midagi. Selleks hetkeks, kui volikogu ette jõudsin, oli rahvamass juba üsna leebe.¹⁵

Volikogu trepil võttis Laari “hapu naeratusena” vastu selle eesmees Vladimir Tšuikin. Volikogu saalis jätkas Laar enda sõnul “valgustustööd, selgitades kõigile soovijatele turumajanduse põhitõdesid ja seda, et Venemaaga ei ole mõtet enam kaubelda. Turud asuvad nüüd läänes”.

Mart Laar külastas ka Narva Kreenholmi, mille direktor Oleg Klušin oli teinud Eesti valitsusega kogu aeg koostööd:

Tema ei olnud ka oma tehase probleeme ise tekitanud, vaid oli lihtsalt usinalt täitnud valitsuse korraldusi ja toodangut kuni viimase ajani Venemaale saatnud. Sinna kadus see loomulikult kui musta auku. Käskisin selle lõpetada ja püüdsin Kreenholmile hankida ameeriklastelt soodsat laenu villa ostmiseks, et Kesk-Aasia ja kadunud turud uutega asendada.¹⁶

Järgmisel päeval tuli Mart Laaril plaaniväliselt kohtuda Narva Ametiühingukeskuse ja Töötute Liidu esindajatega.

Kaks nädalat hiljem sõitsid Ida-Virumaale ministrid Lagle Pärk ja Marju Lauristin. 25. novembri 1992. aasta *Päevalehes* on kirjutatud, et nad külastasid endist NSVLi sõjatehast Baltijets, mis oli siis suurtes võlgades:

Tingituna ettevõtte rahalistest raskustest on mitmed tsehhid otsustanud streikima hakata. Ametiühing ei luba enam inimesi koondada ja nõuab, et töötajatele makstaks nende palgad välja.

Tehase direktor **Valeri Tšetvergov** ütles kohtumisel ministriga, et tehase toodang on langenud üle 40 protsendi suurelt jaolt tänu sellele, et Venemaa keeldus tellimast “*Baltijetsilt*” seadmeid aatomijaamade ning sõjatööstuse tarbeks. Mõningat meditsiinis kasutatavat aparatuuri siiski toodetakse, kuid sellest on vähe, et ettevõtet pinnal hoida.

¹⁵Vt Mart Laar. *Pööre: Mälestusi. I*. Tallinn: Read, 2015, lk 110–111.

¹⁶Samas.

Kriisiolukorda pingestavad vargused, kusjuures metalli varastatakse lausa tonnide viisi. Tsetvergov ütles end teadvat. et küsimus tema vahetamise kohta on juba otsustatud. *“Leian, et juhtkonna vahetamine tuleb läbi viia kiiremas korras, see maandaks pinged,”* ütles ta.

Ühe valitsusametniku sõnul on mõeldamatu, et lihttöölised ton-nide viisi metalli tehase territooriumilt välja viivad, ilma et juht-kond sellest midagi teaks. Ametniku sõnul saadetakse *“Baltijetsis-se”* peagi revisjonikomisjon, kes peab kindlaks tegema, kui suur on varguste tegelik kahju ja kas jutud tehase vara ebaseaduslikust müümisest vastavad tõele või mitte.¹⁷

Oli selge, et esmajärjekorras tuli hakata tegelema Baltijetsiga.

Majanduse Stabiiliseerimise Fondi tegevdirektor Raivo Lin-nas pöördus 1992. aasta sügisel korduvalt Ida-Viru valitsuskomis-joni poole toetuskirjadega Kreenholmi Manufaktuuri taotlusele saada valitsuselt tuge laenude maksmisel ja tagatise saamiseks uutele laenudele. Linnasel oli veel ideid, kuidas majandusolukor-da Ida-Virumaal parandada. Seetõttu tegin talle ettepaneku tulla Ida-Viru valitsuskomisjoni juurde majanduseksperdiks, kes oleks valmis osalema konkreetsete ettevõtete juhtimise ümberkorral-damisel. Selline vajadus aga peatselt pärast Mart Laari Narvas-käiku tekkiski, sest mulle sai selgeks, et uus majandusminister Ain Saarmann ei olnud valmis midagi ette võtma, et vahetada välja riigiettevõtte Baltijetsi nõukogu (tollel ajal juhatus) koos-seis, kuhu kuulus nii mõnigi paadunud Nõukogude-aegne minis-teeriumiametnik, kellel oli isegi eesti keelega raskusi. Kooskõlas peaministriga läksime ministrist mööda ning korralduse vahetada välja Baltijetsi nõukogu koosseis kirjutas alla Mart Laar.

Nõukogu esimeheks sai Raivo Linnas, kellel olid teadmised ja kogemus majanduse, tööstuse ja panganduse valdkonnas. Pa-nime temaga kokku uue nõukogu koosseisu, keda Eesti Vabariik võis usaldada. Uus nõukogu lasi lahti eelmise peadirektori ning võttis sellele tööle alates 1. jaanuarist 1993 Vladimir Nazaren-ko, keda oli minule eelnevalt tutvustanud Baltijetsi ametiühingu-

¹⁷Vt *““Baltijetsile” uus juhtkond?”*. — *Eesti Päevaleht*, nr 254, 25. XI 1992, lk 1, dea.digar.ee/article/paevaleht/1992/11/25/6.

komitee delegatsioon. See toimus ühel novembriöhtul narvalase Valter Taraski kodus, Narva jõe äärses eestilike viilkatustega individuaalelamute asumis. Olin selleks ajaks ise käinud juba tehase ametiühingukoosolekul, kus kurdeti juhtkonna tegevuse üle, kes tegeles töötajate hinnangul peamiselt ettevõtte varade kantimisega Venemaale või otsese varastamisega. Küsimusele, kas neil on kedagi asemele pakkuda, vastati, et nad toetavad endist Baltijetsi tsehhijuhatajat Nazarenkot, kes oli vastuolude tõttu juhtkonnaga läinud tööle Sillamäele. Väärib meenutamist, et minu käigud suurtehase ametiühingukoosolekutele toimusid salaja, sõna otseses mõttes läbi aiaaugu, sest ametlikus pääsلاس ei tahetud näidata ametiühingu seotust Eesti valitsuse ametnikuga!

Raivo Linnas tegutses Ida-Virumaal tööstuseksperdina aastatel 1992–1994 nii Eesti ja Balti elektrijaama kui ka teiste suurte tööstusettevõtete juures. Ta oli RAS Baltijetsi nõukogu esimees ja hiljem selle likvideerimiskomisjoni esimees. Nõukogu liige oli ka Krediidpanga juhatuse esimees Rein Otsason. Koos riigikantselei ja rahandusministeeriumi ametnikega lahendasid nad kolme päevaga Baltijetsi palgavõla probleemi. Baltijets saneeriti, restruktureeriti ning valmistati ette erastamiseks.

Algatasime valitsuse poolt Narva Kommertspanga likvideerimise, sest pangast oli kujunenud Eestile vaenuliku seltskonna rahastamise keskus. Samal ajal tegutses ka nn nelja ministri komisjon, mis peamiselt tegeles Ida-Virumaa julgeolekuaspektidega, kuid ka muude teemadega. Sinna kuulusid energietikaminister (portfellita) Arvo Niitenberg, keskkonnaminister Andres Tarrant, sotsiaalminister Marju Lauristin ja siseminister Lagle Parek. See komisjon kuulas korrapäraselt ära julgeolekuasutuste ülevaateid olukorra kohta Ida-Virumaal, aga ka mujal Eestis. Osalesin koos Linnasega selle komisjoni koosolekutel.

Mõningaid näiteid sündmustest ja kohtumistest

Siseminister Lagle Parek väisas 11.–13. veebruaril 1992. aastal Ida-Virumaad, et piirkonnas korraldada politsei, kaitseliidu ja piirivalve koostööd. Politseiprefekt Helmut Paabo teatas, et neid suhteid alles hakati looma.

13. veebruaril avati Sillamäel väike õlletehas, kus sai tööd neli inimest. Tehas oli Saksamaalt ning võimeline tootma 2000 liitrit tumedat õlut päevas. Silmet sai õlletehase kompensatsiooniks Venemaale kinnijäänud raha eest. Kuna maakonnas polnud tück aega uusi tootmisettevõtteid avatud, osales avamistseremoonial ka siseminister oma kaaskonnaga, õlle tootmise tsehhis mängis orkester Eesti hümn ja peeti ülevaid kõnesid. Selline suursündmus!

Toila sanatoorium aga, erinevalt mitmetest teistest samalaadsetest asutustest Eestis, töötas täie hooga. See kuulus tollel ajal veel Eesti Põlevkivile, mille peadirektor Väino Viilup ise veetis ka heameelega vaba aega Toilas. Ta oli samal ajal ühtlasi Kohtla-Järve linnavolikogu esimees. See oli Ida-Virumaal Purtse mõislinnuse kõrval siis üks väheseid kohti, kuhu külalised alati viidi.

Valitsuskomisjonil oli abi ka riigikantslei endise nõuniku Ants Liimetsa tööst, kelle riigisekretär Ülo Kaevats viis 1992. aasta detsembris üle Vladimir Mižui abiks Narva. Ta sai oma kasutusse linnapea vastas oleva kabineti, mida läks endiselt vaja minulgi, kui käisin Narvas, ja hiljem valitsuse eriesindajal Indrek Tarandil. Ants Liimets allus valitsuskomisjoni esimehele Andres Tarandile, mina kui komisjoni sekretär aga peaministrile.

Tänu Ants Liimetsale oli meil hea ülevaade, kellega Narva linnapea läbi käis ning kuhu ta lähetustele sõitis. Näiteks saime 4. aprillil teada, et Narva ja Sillamäe juhid läksid mõneks päevaks Taani. Kellega nad seal kohtusid, pole teada, kuid tõenäoliselt juba siis mõtlesid samad tegelased ka referendum korraldamisele.

15. aprillil toimus valitsuskomisjoni istung Sillamäe linnavalitsuses, kus olid päevakorras linna probleemid, Ida-Viru suurte ettevõtete võlgnevused, ettevõtluskriis, Narva ettevõtlusfondi idee, president Lennart Mere peatselt toimuv visiit Ida-Virumaale jm. Linnapea Vitali Menšikovi sõnul olid linna elamumajandus ja lasteaiad ikka veel Silmeti tehase käes ning tehas määras edasi linnaelu igas selle aspektis. Linnas oli 11 000 tööealise kohta ametlikult 600 töötut, kuid Menšikovi sõnul tegelikult 5000. Taheti alustada magnetite tootmist, kuid polnud investeerimisvõimalusi. Õlletehase toodang läks hästi, kuid see ei päästnud olu-

korda. Rahandusministeerium oli olnud mõistev, doteerides linna eelarvet 47% ulatuses.

Mõni päev hiljem kutsuti mind Kadriorgu Lennart Mere juurde, kus pidin vastama tema küsimustele, kuhu Ida-Virumaal kolme päeva jooksul minna ja kellega tuleks kohtuda. Meie vestlust katkestasid küll pikad telefonikõned, sest Meri oli nõutud mees nii maailmas kui ka kodumaal, kuid kolme-nelja tunniga saime programmi kava kokku. Sõites kaasa Mere saatjaskonnas ning osaledes igal kohtumisel, püüdsin teha järjekindlalt ka märkmeid. Hiljem selgus, et neid läkski presidendi kantselei juhil akadeemik Mihkel Veidermal vaja koondaruande tegemiseks.

Vabariigi Presidendi kohtumiste ajakava visiidil Ida-Virumaa-le 21.–23. aprillil 1993. aastal oli järgmine:

21. aprill: Jõhvi kirik, maavalitsus, Kohtla-Järve linnavalitsus, maavalitsuse pakutav lõuna Valge Hobu trahteris, Estonia kae-vanduse külastamine, Iisaku valla külastamine (vallavalitsus, pärg kүүдitatute ja mõrvatute mälestussambale, kiriku ja koduloomuu-seumi külastamine, kohtumine rahvaga), ööbimine Narva-Jõesuu residentsis;

22. aprill: Sillamäe linnavalitsus, Silmeti 43. tsehhi külastamine, 6. tsehhi külastamine, Narva linnavalitsus, Eesti Kool Narvas, linnavalitsuse lõuna Hermannii linnuse kohvikus, tutvumine linnusega, Baltijetsi külastamine, EELK Narva kirik, Narva-Jõesuu residentsis kohtumine Narva ja Narva-Jõesuu eesti seltsidega ja Vene Sotsiaaldemokraatliku Partei esindajatega;

23. aprill: Eesti Soojuselektrijaama külastamine, Toila külanõukogu, Toila ametikool, jalutuskäik Oru lossi asukohas, sõit läbi Ontika Purtsesse, lõunasöök Purtse linnuses, tamme istutamine kommunismiohvrile parki.

Toon siinkohal ära ka fragmendid märkmetest mõnelt kohtumiselt, mis iseloomustavad põhiküsimusi, millega maakonnas kokku puututi, ja muresid, mida kohalikud juhid püüdsid Tallinnast tulnud kõrgete külalistega arutada.

Maavalitsuses, kus olid kohal ka mitmed omavalitsuste ja suurettevõtete juhid, pöördus jutt kohe põlevkivi peale, mille kohta Veiderma ütles, et see pole iseenesest õnn ega õnnetus, sest kõik

sõltub tehnoloogiast. Maavanem Märt Marits lisas, et ka poliitilistest otsustest. Lennart Meri sõnas, et meile on pakutud Vene odavat põlevkivi. Meil tuleb aga integreeruda Põhja-Euroopa energiasüsteemi. Elekter võiks saada meie eksporditavaks, kuid seda ei tohi nii müüa, et meile jääb tuhk, teised saavad kulla. Venemaa kõrval võib ka Eesti rääkida oma "lähivälismaast". Eriti, kui Peterburil võisid siis Meri arvates olla ülejäänud Venemaast erinevad huvid.

Meri arutles edasi, et Ida-Virumaa kui selline on nõukogude relikv, sest tegelikult on üks Virumaa. Nüüd tuleks aga tagada poliitiliste jõudude tasakaal. Maritsa sõnul on need küsimused olulised, sest kui Lääne-Virumaal oli ligi 80 tuhat elanikku, siis Ida-Virumaal 210 tuhat ning neid liites on tasakaal paigast ära. Ta lisas aga, et see on maakonnasiseselt veel rohkem paigast, sest kui maakond jagada horisontaalselt pooleks, jääb lõuna poole vaid 10 tuhat elanikku. Meri mainis, et 1000 aasta eest oli maakonnas rahvastiku paiknemise proportsioon umbes sama. Marits jätkas: põhjaosas on aga eestlasi vaid 15% ning seal on praktiliselt kogu maakonna majanduslik potentsiaal. Ida-Virumaa eestlased on mures. Ka põlevkivi ei ole toonud rikkust majja, kuid keskkond on juba rikutud, Tammiku piirkonnas ei saanud Maritsa sõnul enam viljagi kasvatada. Maakonnas jäi 1992. aastal 400 eestlast vähemaks, märkis ta. Lisades, et Eesti riigil pole ühtegi abinõu, et eestlased tuleksid siia tagasi ning kriitiline piir [eestlaste eksistentsile maakonnas üldse] läheneb.

Meri küsib selle peale, et millest te õhtuti unistate, kui maakonna peale mõtlete? Mis tooks eestlased tagasi? Marits nentis, et mõtteviis on muutunud ja vaid patriotismiga ei tulda. Ta loetleb: 1) siia tulijad peaksid saama laene, toetusi; 2) suhtumine Ida-Virumaasse peaks mujal Eesti muutuma, sest praegu eriti ajakirjanduses väga rängalt eksitakse meie maakonna vastu, sest skandaalide ja his unustatakse põhimõtted; 3) eelarvet tuleb meie kasuks ümber jagada, et saaksime lõpetada kuus pooleli olevat koolimaja; 4) migrantrahvastiku väljarände tuleb ka raha juurde anda. Meri tahtis viimasest punktist teada rohkem ja palus maavanemal detailiseerida. Marits: maakonnas saab äramineja 1,3 tuhat krooni inimese kohta. Meri arvutas, et siis 5,2 tuhat neljaliikmelise pere kohta. Marits avaldas, et lahkumise tempo hoidmiseks tuleks see summa tõsta 40–80 tuhande kroonini [pere kohta], kuid sellist raha neil ei ole võtta.

*

Meri: See aeg on möödas, kui kõike otsustati Tallinnas, ka seda, mis värvi kontoris seinu värvida. Usk teadusesse on nõukogude aegne ebausk. Vanasti tuli igas vallas ise olukorda hinnata ja otsustada. Selleks peavad olema adekvaatsed lähteandmed. Eesti rahva kestmine avaldub igas kohas ise viisi, seda ei saa tsentraalselt juhtida. Parem, kui üheaegselt võetakse vastu mitu erinevat lähenemisviisi. Tööpuudus kindlasti veel süveneb. Tuleb olla sõbralik ja karm ehk otsekohene. Venelaste remigratsioon ei ole eesmärk omaette. Ülim eesmärk on anda Eesti riigile püsijäämise garantii. See tähendab etnoliitiliste protsesside täpset tajumist. Mis oleks maksimaalne muulaste hulk, et oleks tagatud eestlaste kestmine? Sellele küsimusele ei oska keegi vastata. Kuid maakond ja vallad peavad sellest lähtuma. Heade spetsialistide lahkumine on traagiline, kuid on ka palju õnneotsijaid.

*

Samal päeval kohtus Lennart Meri ka Kohtla-Järve linnavalitsuses linnaape Ain Kalmaru ja volikogu esimehe Väino Viilupiga. Linnaape küsis presidendilt, milline oli tema esimene mulje maakonnast ja linnast. Meri küsis: kust pihta hakata? Kalmaru soovis alustada inimestest. Viilup sõnas, et nad valiti linnas võimule peale augustiputši ning eesti meeste etteotsa saamine on ime linnas, kus eestlasi vaid 20%. "Ega meid eriti ei toetata, kuid olukord siiski päris hea," lisas ta. Kalmaru aga märkis, et tagasipööre on siin täiesti võimalik ning juba järgmistel valimistel võime võimu kaotada. Meri: Me pole veel mäe otsas, tagasilööke tuleb vältida. Ta lubas tegeleda sellega, et hoida Kohtla-Järvel eestlaste võimu, vajadusel taotledes erandeid seadusandluses. Lubas juristidega sellest rääkida. Kalmaru sõnul saab nende aeg, kes 1991. a. valiti, täis alles 1994. aasta sügisel ning kui võimalik, siis see aeg tuleks neile tagada. Ta väljendas muret ka haldusreformi üle, mille tulemusena Kohtla-Järve venelased võivad üle ujutada teised omavalitsused ning eestlastel on siis kõikjal peenike pihus. Kalmaru rõhutas, et Kohtla-Järvet ei tohi sulatada maakonna sisse. Volikogu aseesimees Avo Blankin tõi välja, et kõik peamised probleemid on seotud venelastega.

*

Kalmaru: kõige intensiivsem remigratsioon toimunud Kohtla-Järvelt. Tema sõnul oli ta ise Vähi valitsuse ajal migratsioonifondi loomise initsiaator. Ta pidas vajalikuks ka mujalt Eestis tagasi kutsuda neid, kes olid Ida-Virust kunagi lahkunud. Samas, ta nentis,

ei ole meil sisemigratsiooni strateegiat. Migratsioonifond ei luba maksta eestlastele, kes tahavad tulla Kohtla-Järvele. Meri: siia tulijatele tuleks maksta vähemalt kolimisraha! Ta jätkas: meie poliitika peab olema aktiivne ning mitte ootama seaduste valmimise järele. Kalmaru märkis, et kortereid ostavad praegu kokku uusrikkad. Meri: kuid uusriikastele müüdu eest saadud rahaga saaks ju toetada eestlaste tulemist! See probleem nõuab arukat lahendust, sest peame teadma migratsiooni tendentse, Venemaa huvi remigrante vastu võtta, parim aeg võib olla möödas; samas tuleb ka teada, kui suur on virumaalaste soov tagasi tulla.

*

Valdek Murd (Narva-Jõesuu Sanatooriumi direktor) tõi välja, et töötutega on mitmeid probleeme, eriti nendega, kelle pole siin mingeid juuri ning isegi 180-kroonist abiraha ei saa. Probleem on ka naistega, kelle mehed olid nõukogude ajal mundrikandjad ning lasid Venemaale jalga. Töötutel eestlastel on rohkem võimalusi siin midagi leida. Meri märkis selle jutu peale: Surgutis, kus käisid tööil ka töölised Eestist, vahetus kogu elanikkond keskmiselt iga 7 aasta tagant. Ta küsis, kas keegi teab mingit dokumenti, mis kinnitaks nõukogude võimu poolt rakendatud n-ö 101 kilomeetri piiri. Selle kohaselt ei saanud teatud kontingenti suurlinnadele lähemale elama lasta. Viilup seletas lühidalt nõukogudeaegset tööjõu hankimise mehhanismi: iga aasta alguses, kui kinnitati Kohtla-Järve rajoonis ettevõtete tööplaanid, löid direktorid lärmi, et pole tööjõudu plaanide täitmiseks, eriti lärmakas oli loomulikult ehitussektor. Kohtla-Järve Ehitustrusti eesotsas olid aga 1993. aastal Viilupi sõnul edasi endised tegelased, kelle juhtimisel see ettevõtte töötaski kui migratsioonipump. Ministrite nõukogu andis nõukogude ajal juurde tööjõulimiite ja raha tulijatele korterite ehitamiseks. Sama toimus loomulikult ka Tallinnas. Selle protsessi kohta on tema kinnitusel kõige rohkem dokumentaalseid jälgi ehitusministeeriumis. Kalmaru: Ehitustrust elab rantheena riigi vara rentimise arvel. Millegipärast pole selle ettevõtte privatiseerimisel kuhugi jõutud. Narva jõest Kohtla-Järvele veevarustuskanaleid ehitav ettevõtte pidi talle teadaolevalt tooma siamaani tööjõudu Venemaalt. Ta lubas võidelda selle eest, et selline ehitus lõpetataks, kuna see veehaare on nagunii mõttetu.

KRIITILISED KUUD

Järgmised kuud kujunesid Ida-Virumaal kriitiliseks, sest impeeriumimeelsed jõud (tänapäeval ütleksime “vene maailma” võitlejad) võtsid ette Ida-Viru autonoomia referendumi korraldamise ning sügisel ootasid ees korralised kohalike omavalitsuste valimised. Valitsuskomisjoni sekretariaadi koosseis paisus alates aasta algusest suuremaks, mis seda laadi institutsiooni puhul oli väga ebatavaline. Raivo Linnase kui majandusnõuniku kõrval hakkas tööle literaat Valeri Kalabugin, kes valdas perfektselt eesti, vene ja inglise keelt nii sõnas kui kirjas, ning meil oli tema oskusi ja suurt töövõimet väga vaja. Sel ajal aitas meid ka sotsioloog Jelena Rõbakova, kes tundis hästi siinsete venelaste hingeelu, ning Nõukogude sõjatööstusettevõtte eripära tundev Dvigateli peaenergeetik Kalju Niidusaar.

Pidevalt oli meil käepärast ka Ants Liimetsa ja sotsioloog Sergei Gorohhovi Narvast saadatud informatsioon. Väga oluline osa oli sekretariaadi tehnilisel sekretäril ja dokumentide registri hoidjal Ülle Michelsonil. Meie igapäevatöö toimus vaid osaliselt Toompeal riigikantselei ruumides, sest liikusime ringi Ida-Virumaal või käisime mujal ametiasutustes. Ülle oli see, kes kõike teadis ja hoolitses selle eest, et valitsuskomisjoni töö kulgeks tõrgeteta ning dokumentatsioon oleks korras.

Valitsuse tegevuse edu Ida-Virumaal tagas eelkõige tihe ja ladus koostöö kohalike elanikega. Esile tuleb tõsta Narva volikogu eestlaste fraktsiooni liikmeid Rein Annikut (Narva Elektri-võrkude direktor), Anatoli Paali (Balti Soojuselektrijaama direktor, volikogu esimees), Raivo Murdi (Narva-Jõesuu sanatooriumi direktor), Olev Sillandit (Narva Haigla juht), Kohtla-Järve linnapead Ain Kalmarut ja volikogu esimeest Avo Blankinit, Jõhvi linnapead Aavo Keermet, haridusnõunikku Vallo Reimaad, Narva-Jõesuu linnapead Vello Juhkovit, piirivalve juhtimiskeskuse ülemat Riho Breivelit ja Jõhvi Mikhkli koguduse õpetajat Peeter Kaldurit ning ajakirjanikke — vabakutselist Ahto Siiga ja *Põhjaranniku* toimetusest Kaie Nagelmani, Erik Gamzejevit ja Erik Kaldat.

1993. aasta kevadel menetleti välismaalaste seaduse eelnõu, milles määratleti, kes on välismaalased ja millistel alustel saavad nad Eestis elada. Seaduse järgi pidid kõik mittekodanikud end registreerima — kas taotledes Eesti kodakondsust, alalist või ajutist elamisluba, mille saamiseks olid loomulikult ka omad tingimused. Kuigi välismaalasi kohtles meie kavandatav seadus palju leebemalt kui mujal Euroopas tavaks, tekitas see impeeriumimeelsetes raevu ning seaduse kava rünnati nii ajakirjanduses kui ka saadeti ohtrasti kaebekirju riigikogule, valitsusele ja ka meie komisjonile. Kuigi president saatis jaanipäeva paiku riigikogus vastu võetud välismaalaste seaduse tagasi, kinnitas ta selle pärast seda, kui see oli teist korda riigikogus 8. juulil vastu võetud.¹⁸

Valitsusnõunik Aino Lepik von Wirén koordineeris selle seaduse loomist koos riigikogu liikme Mart Nuti ja diplomaat Märt Piiskopiga, ja ta on öelnud, et üheski riigis ei saa olla olukorda, kus seal viibivate inimeste staatus ei ole seadusega reguleeritud. Ta on meenutanud, et neile, kes ei olnud Eesti kodanikud, tulid registreerimise ja enese määratlemise nõuded suure ehmatusena, sest neile tundus, et nad elavad Nõukogude Liidus edasi:

“Olin kunagi Sillamäel neid asju seletamas. Saalis algas meie jutu peale tohutu mürgel, nii et isegi linnapea Vitali Menšikov hakkas juba natuke kartma. Aga ma püüdsin seletada, et tavalises riigis elavad kodanikud ja seal võivad elada ka mittekodanikud, kes elavad seal elamisloa alusel. Üks naisterahvas hüüatas selle peale, et tema on Sillamäe kodanik,” kirjeldas Lepik von Wirén ühte kohtumist. Ta mõistis siis, et inimestele jäi mõiste kodakondsus täiesti arusaamatuks.¹⁹

Rahvusvaheliselt tekitas meile probleeme Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE) vähemusrahvuste ülemvolinik Max van der Stoel (ametis 1993–2001). Aino Lepik

¹⁸Vt Riigi Teataja I 1993, 44, 637, www.riigiteataja.ee/akt/28574.

¹⁹Vt Aimar Altosaar, “Aino Lepik von Wirén: Eesti edu olnuks mõeldamatu kodakondsuse ja välismaalaste seaduseta”. — Arvamus.postimees.ee, 29.04.2023, arvamus.postimees.ee/7763457/ak-aino-lepik-von-wiren-eesti-edu-olnuks-moeldamatu-kodakondsuse-ja-valismaalaste-seaduseta.

von Wirén toob tsiteeritud intervjuus välja ülemvoliniku märgukirja president Lennart Merele 1. juulist 1993, kus van der Stoel väitis, et

seadust ei peaks analüüsima üksnes juriidilisest küljest, vaid ka võimalikest psühholoogilistest tagajärgedest lähtudes, mida see seadus venekeelses elanikkonnas võib esile kutsuda. [---]

Aino Lepik von Wirén tõi välja tema sõnad: “Enamik sellesse gruppi kuuluvatest inimestest on elanud sellel maal juba palju aastaid ning on Eestis oma juured kinnitanud ning et nad eelistavad teie maal edasi elada ja on väljendanud teie maale poolehoidu, hääletades referendumil maa iseseisvuse poolt.”

Narva ja Sillamäe sündmusi tuli aga käsitada üles kerkiva Venemaa imperialismi kontekstis. Lennart Meri tõi juba oma 1993. aasta Eesti Vabariigi aastapäeva kõnes välja Sergei Karaganovi doktriini, mis sisaldas lähivälismaa mõistet, paigutades ka meid riikide hulka, mille üle oleks Venemaal justkui erioigused.

Välismaalaste seaduse vastuvõtmisega sai täis komplekt seadusi, mis sätestasid Eestis elavate inimeste suhted Eesti riigiga. Kõiki neid, alates keele- ja kodakondsuse seadustest kuni välismaalaste seaduseni, ründasid pidevalt nii kohalikud venekeelsed poliitikud kui ka rahvusvaheliselt Venemaa diplomaadid ja poliitikud. Näiteks võttis Narva volikogu enamus vastu memorandumi, kus nõuti nende seaduste muutmist ning ühtlasi piiriäärsetele elanikele piiriületamisrežiimi lihtsustamist.

Narva ja Sillamäe volikogu otsustasid korraldada referendumi, et linnad saaksid mingi autonoomia ülejäänud Eestist. Esialgu pidi liituma ka Kohtla-Järve, kuid seal oli tol ajal veel piisavalt tugev pidamine eestimeelsetel linnajuhtidel. Oli selge, et Sillamäe ja Narva juhtivad rühmitused püüdsid luua Eestisse samasugust Venemaast sõltuvat regiooni, nagu olid juba Transnistria ning Gruusia küljest haaratud Abhaasia ja Lõuna-Osseetia.

Samas ei olnud nende linnade elanikkond sugugi üksmeelselt autonoomia referendumi taga, sest nii referendumi juhtkuju, Narva volikogu esimees Vladimir Tšuihin kui ka teised tegelased olid üles näidanud huvipuudust tavaliste inimeste elu suhtes. Püüdes raskes majanduslikus olukorras inimeste viha üles kütta, taotle-

ti poliitilisi eesmäärke — jääda ise igal juhul võimu juurde, mis autonoomia tingimustes tundus neile olevat tagatud, ning teiseks saada vabad käed sidemete tihendamiseks Venemaaga.

REFERENDUMI TÜHJAKSTEGEMINE

1993. aasta aprillis küsis peaminister Mart Laar minult, kas sooviksin võtta enda peale valitsuse eriesindaja ülesanded Narvas, sest seal tuleks olla pidevamalt kohal, kuni kohalikud valimised on toimunud. Olin juba aasta olnud n-ö Narva rindel ja lootsin peatselt naasta oma ettevõttesse Altosaar ja Tiik, aga lubasin jääda valitsuskomisjoni sekretäriks suve lõpuni, kuni olukord Kirde-Eestis linnades on rahunenud. Õnneks oli aga just sellel ajal ülikooli lõpetamise järel tööd otsimas Indrek Tarand, kes võttis peaministri ettepaneku vastu. Arvan, et moodustasime edasistel kuudel hea meeskonna, sest eriesindaja ja meie komisjoni sekretariaat tegid tihedat koostööd. Me vahetasime omavahel pidevalt informatsiooni ning meil oli võimalik tema küsimistele kiiresti reageerida, kui oli vaja mõnda valitsuse liiget või kõrget ametnikku kätte saada.

Indrek Tarand alustas tööd 1993. aasta juunist ja lõpetas oktoobris. Peale referendumi nurjamise korraldas ta valijate registri koostamist, et 17. oktoobri kohalikud valimised oleksid Narvas võimalikud. Kui linnas oli juba uus volikogu ja linnavalitsus, oli peale valitsuskomisjoni otsas ka valitsuse eriesindaja töö.

Eriesindaja Indrek Tarand käis palju Narva asutustes ja ettevõtetes, rääkis inimestega nii otse tänaval kui ka Narva traatraadio kaudu, mis oli tol ajal kuulda iga narvalase kodus ning oligi peamine infoallikas. Linnas ilmus ka ajaleht *Narvskaja gazeta* (Narva Ajaleht), mida siis loeti palju. Kuna ajaleht kuulus veel riigile, siis tekkis komisjonis mõte panna lehe vahele materjal, milles tutvustame narvalastele populaarsemas vormis Eesti seadusi ja valitsuse tegevust. Meie komisjonil oli Kalabugini kujul olemas suurepärase võimekus materjalide tõlkimiseks nii vene kui ka inglise keelde, sest meil tuli anda vastuseid ka rahvusvahelistele päringutele. Väljaandele panin nime *Pravitelstvennaja Ekstra* (Valitsuse Eri) ning tänu Valeri Kalabugini hämmastavale töövõimele and-

sime kahe kuu jooksul välja kolm numbrit neljaküljelist infolehte ajalehe vormingus. Olen ka aastaid hiljem näinud narvalaste kodudes ja tööruumides neid lehenumbreid, sest objektiivset informatsiooni Eestis toimuvast polnudki neil lihtne saada.

Indrek Tarand on sellest ajast jäänud meelde reljeefsete ütle-mistega ning ta tõi avalikkuse ette ja lükkas ümber referendumi korraldajate valesid. Näiteks hirmutasid rahvahääletuse eestveda-jad Vladimir Malkovski ja Juri Mišin Tarandi sõnul pidevalt töö-kollektiive: “Kohe tulevadki vagunitega, viivad ära ja me peame sellele vastu olema! Meie viimane hingetõmme saabki olema see referendum — kõik see mees hääletama!” tsiteeris Tarand nina-mehi.²⁰

Ta ise aga tegi ka hästi kaalutletud vempe, mis võisid tekita-da Tallinna poliitikute seas hämmastust. Ta ütles, et ei suutnud “linnakodanike südameid võita” enne, kui talle tuli pähe *deus ex machina* mõte. “Hea küll, vanad, saate oma autonoomia, aga Ees-ti vabariik taandub koos Eesti krooni ja kõige muuga. Ehitame Berliini müüri ja vaadake ise, kuidas hakkama saate.” Inimestele see ei meeldinud ja oli Tarandi meelest põhjus, miks see tuge-vasti mõjus. “Kustutas leeki lõkkel,” tõdes ta. Tema sõnade järgi oli see aeg, kui narvalased Eesti kroonidega taskus tundsid end Venemaal, vaeses Jaanilinnas, kiiresti odavnevaid rublasid vahe-tades nagu Rootsi turistid varem Tallinnas.

Viru Infokeskuse sotsioloog Sergei Gorohhov, kes oli ka Nar-va linnavolikogu liige, teadis, et Ida-Viru ja Narva hõivamise plaan oli tehtud Peterburis. Ants Liimets on meenutanud Goroh-hovi sõnu:

Aga see läks käiku hoopis Dnestri ääres. Eestis ei tekkinud sellist vaenulikkust venelaste vastu, mida oleks pidanud rahustama tule-ma. Narvas oli eestlasi nii vähe, et nemad küll venelasi peksma ei

²⁰Vt Kristopher Muraveiski, “30 aastat Narva ja Sillamäe referen-dumist. Indrek Tarand: kui see oleks läbi läinud, poleks me Euroopa Liidus ega NATO-s”. — Delfi.ee, 16.07.2023, www.delfi.ee/artikkel/120216835/30-aastat-narva-ja-sillamae-referendumist-indrek-tarand-kui-see-oleks-labi-lainud-poleks-me-euroopa-liidus-ega-nato-s.

oleks hakanud. Kuna konflikti ei tekkinud, siis ei olnud põhjust ka vägesid sisse tuua.²¹

Kolmkümmend aastat Narva elektrivõrgu ettevõtet juhtinud Rein Annik, kes oli 1993. aastal Narva linnavolikogu liige, on välja toonud Kohtla-Järvel suve algul toimunud kõigi Ida-Viru linnade volikogude volinike kokkutuleku.

Seda organiseerisid seal kohalikud n-ö punased. Püüti anda kavandatavale referendumile õiguslik alus ja taheti tõestada, et regioonis käitub võim venelaste suhtes ikkagi halvasti.

Tollest ajast mäletab ta kasakaid, kes ükskord väljusid Tšuikini kabinetist.

Nad olid ikka võimsad kogud, omamoodi riides. Mäletan, et mul lõi ikka kanaanaha ihule, nähes neid trepil. Nad käisid kabinetis arutamas, aga hobustega neid üle ei lastud, hobused jäid teisele poole piiri, Jaanilinna. Olen elav tunnistaja, et nad käisid seal.

Kasakate vorm, rinna peal padrunivoldid nagu tšerkessidel, mõök külje peal ja suured vuntsid. Need jäid kohe meelde. Papaahad peas. Neil olid kroonnahast saapad suurte helkivate kannustega. Rinnas olid ordenid.²²

Referendumi õnnestumise korral võis selle korraldajatel olla plaan kindlustada Narva linna läänepiir kasakatega Venemaalt!

16. ja 17. juulil 1993. aastal Narvas ja Sillamäel toimunud ebaseaduslikul referendumil esitati küsimus “Kas tahate, et Narval (Sillamäel) oleks rahvuslik-territoriaalne autonoomia Eesti Vabariigi koosseisus?”. Kohalike munitsipaaltegelaste pingutuste tulemusena õnnestus küsitlus läbi viia osaliselt, kuid korraldajate ettekantud osalus — 55% Narvas ja 60% Sillamäel — ei olnud arvukate vaatlejate arvates tõenäoline. Nii või teisiti, korraks

²¹ Ants Liimets, “Tšuikin ähvardas kasakad appi kutsuda”. — Aimar Altosaar, “Vene maailma äpardunud katse 1990ndate Ida-Virumaal”. — Arvamus.postimees.ee, 21.07.2023, arvamus.postimees.ee/7819132/ak-fookus-vene-maailma-apardunud-katse-1990ndate-ida-virumaal.

²² Samas.

üleskoetud eritsooniidee ei teostunud, ning kuigi küsitletutest väidetavalt enamik olla seda toetanud, jättis see sündmus narvalased ja sillamäelased üsnagi külmaks.

Mingitki tuntavat kohaliku avalikkuse järellainetust ei täheldatud. Peeter Volkonski kuu aega hiljem korraldatud rokkkontsert “Me oleme sinuga, Narva — Mõ s toboi, Narva”, mis oli mõeldud noorte narvakate lohutuseks, jäi huvitavaks sündmuseks iseenesest, sest nii noored kui ka vanad narvalased näisid olevat referendumikatsetuse unustanud. Nii nagu unustati peatselt selle korraldajate nimedki.

Riigikohus tunnistas 11. augustil 1993 oma otsusega Narva ja Sillamäe referendumi tulemused kehtetuks.

AIMAR ALTOSAAR (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogiaosakonna 1982 ning õppinud sotsiaalsühholoogia aspirantuuris Eesti Teaduste Akadeemias 1985–1988 ja Audentese Ülikooli rahvusvaheliste suhete doktorantuuris 2006–2008. Tartu Linna Kutselise Tuletõrje Maleva tuletõrjuja 1979–1980, Võru Kolhooside Ehituskontori kaadriõppeinsener 1982–1983, Mainori reklaamiosakonna juhataja asetäitja 1984–1985, Eesti Kolhoosiehituse Tehnokeskuse sotsioloog 1986–1987, EKE Ariko arvamusuuringute grupijuht 1988–1991, ASi Eesti Mõisad ärijuht 1991–1992, Eesti Vabariigi peaministri Tiit Vähi nõunik 1992 ja peaminister Mart Laari nõunik 1992–1993, ASi Altosaar ja Tiik ärijuht 1993–1994, Riigiarhiivi ja seejärel Rahvusarhiivi Põhja regiooni direktor 1994–1999, Isamaaliidu peasekretär 1996–1999 ja 2004–2006, Erastamisagentuuri nõukogu liige 1999–2001, Jaan Tõnissoni Instituudi tegevjuht 2008–2010, Eesti Innovatsiooni Instituudi äriarendaja 2010–2011, siseministeeriumi Ida-Virumaa nõunik 2014–2015, OÜ Altosaar & Bernadt konsultant 2012–2014, juhatuse liige a-st 2015, MTÜ Kuldnene Liiga asutaja ja juhatuse liige 2012–2025, *Postimehe* “Fookuse” rubriigi toimetaja ja ajakirjanik a-st 2018; IX Riigikogu liige 1999–2003.